

Безрук О.О.
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди
Харків, Україна

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР

Згідно характеристик Світового банку: «Громадянське суспільство... відноситься до широкого кола організацій: громадських груп, неурядових організацій [НУО], профспілок, груп корінних народів, благодійних організацій, релігійних організацій, професійних асоціацій та фондів» [1].

Термін активно застосовували у політичних та економічних дискусіях у 1980-х роках, коли його почали ототожнювати з недержавними рухами, що кидали виклик авторитарним режимам, особливо у Центральній та Східній Європі та Латинській Америці.

В умовах мобілізації громадянське суспільство – інколи зване «третім сектором» (після уряду та комерції) – має можливість впливати на дії обраних політиків та підприємств. Але природа громадянського суспільства – структурний та динамічний компоненти – розвивається у відповідь як на технологічні розробки, так і більш латентні зміни у суспільствах.

Громадянське суспільство є структурою, що історично та функціонально сформувалася в соціумі як механізм зворотного зв'язку у взаємодії з державою. Воно виконує роль інструмента оптимізації соціальних процесів і контролю за діяльністю влади, запобігаючи редукції суспільного життя до суто політичного виміру.

Однак відносини між державою та громадянським суспільством неминуче породжують суперечності, що впливають із плюралізму громадянської сфери та монолітності державної влади. Ця напруга може проявлятися у формі конфлікту, який може мати як латентний, так і відкритий характер. Конфлікт, у свою чергу, є специфічним видом соціальної взаємодії: у деструктивній формі він набуває вигляду конфронтації, а у конструктивній – конкуренції, кооперації, згоди чи партнерства.

Якщо громадянське суспільство діє в деструктивному ключі, держава змушена використовувати адміністративні або силові механізми для підтримання стабільності. Водночас конструктивна взаємодія між цими інститутами сприяє формуванню партнерських відносин, що отримали назву «соціального партнерства» або «міжсекторної соціальної взаємодії». Оригінальний конфліктологічний підхід до аналізу взаємодії громадянського суспільства та влади був запропонований у монографії Д. Коена та Е. Арато [2].

Ці автори виділили дві основні концепції громадянської непокори – ліберальну та демократичну.

Ліберальна концепція передбачає існування в суспільстві певних меншин, чий права та інтереси можуть бути порушені. Вона визнає громадянську

непокору, проте розглядає її як маргінальне явище, яке є відхиленням від усталеної політичної культури. На думку прихильників цієї концепції, такі прояви протесту можна мінімізувати або усунути шляхом коригування механізмів функціонування правової та конституційної систем, що сприятиме загальнонаціональному консенсусу.

Демократична концепція, навпаки, трактує громадянську непокору як природний і закономірний процес, що відображає постійний розвиток суспільства. Вона виходить із того, що жодна правова система не може повністю охопити всі соціальні зміни, а тому непокора виступає важливим чинником, який вимагає адаптації правових інститутів, зокрема й конституційного устрою. громадянська непокора є своєрідним сигналом для правлячої еліти, що змушує владу звернути увагу на необхідність адаптації законодавства до нових суспільних потреб. Жодна правова система чи конституція не здатні повністю охопити всю багатовимірність і динаміку суспільного життя, яке постійно породжує нові виклики, інтереси та прагнення.

У межах демократичної концепції громадянська непокора розглядається не лише як протест меншин, чії права зазнали утисків, а й як показник зростаючих суперечностей між чинною правовою системою та мінливими реаліями соціального розвитку. Вона відображає необхідність перегляду правових норм і пристосування їх до актуальних умов існування суспільства.

Виходячи з цього, можна висловити припущення, що з розвитком історії, культури, суспільної свідомості та громадських інститутів порушень прав меншин поступово ставатиме дедалі менше. Логічно припустити, що громадянська непокора, заснована на таких порушеннях, зрештою зникне.

Однак у демократичному розумінні вона залишається постійним чинником впливу суспільства на правову та політичну систему. Акти непокори слугують індикатором напруги у відносинах між громадянським суспільством і державою. Вони не дають державним і правовим інститутам застигнути в незмінному вигляді, змушуючи їх реагувати на суспільні зміни та інтегрувати нові соціальні практики.

Д. Коен і Е. Арато цілком слушно зазначають, що громадянське суспільство постійно балансує між легітимністю та легальністю. Розширення спектра суспільних потреб і запитів сприяє активізації громадської самодіяльності, що, у свою чергу, розширює межі легітимності. Нові форми соціальної активності набувають суспільного визнання, що змушує державу адаптуватися: приймати нові закони, оновлювати правові норми, вносити зміни до конституції. У такий спосіб кордони легальності стають більш гнучкими, пристосовуючись до мінливих реалій суспільного життя.

У демократичних суспільствах зазвичай створюються умови для легальних форм громадянської непокори та виробляються механізми конструктивного реагування на акти суспільного спротиву. Водночас, якщо рамки легальності занадто жорстко обмежують можливості вираження протестних настроїв, це може призвести до деструктивних конфліктів, що загрожують політичній і правовій стабільності держави.

Важливу роль у запобіганні таким кризам відіграє формування масової політичної та правової культури, яка включає повагу до законності – у тому числі з боку тих, хто вдається до громадянської непокорі. Проте не менш значущою є й громадянська відповідальність влади. Її здатність відчувати динаміку суспільного життя, вчасно розпізнавати сигнали про необхідність вдосконалення чинного законодавства та запровадження нових норм є ключовим чинником забезпечення суспільної рівноваги.

Поняття громадянського суспільства знову набуло актуальності у 1980-1990-х роках, коли стало ключовим елементом демократичного дискурсу на хвилі глобальної демократизації, що охопила Латинську Америку та країни державного соціалізму.

У цих регіонах концепція громадянського суспільства виконувала роль головного інструмента критики та протидії авторитарним режимам. Вона слугувала ідейною основою для суспільних рухів, які прагнули змін, відстоювали права та свободи громадян, а також кидали виклик державним структурам, що монополізували політичну владу [3; 4].

В емпіричних дослідженнях, присвячених розвитку громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах, ключовим критерієм його існування традиційно вважаються громадські організації, які визначаються як недержавні об'єднання (НДО).

Відповідність «громадські організації = громадянське суспільство = демократія» сформувалася як своєрідний метанаратив громадянського суспільства. Його домінуюча позиція закріпилася в численних дослідженнях і проєктах, спрямованих на поширення демократичних цінностей. Позитивний взаємозв'язок між громадянським суспільством, діяльністю громадських організацій та демократією довгий час сприймався як незаперечний факт і не піддавався глибокому критичному осмисленню. Однак при цьому, як зауважив політолог Марк Е. Уоррен «занадто просто припускати, що вся громадянська активність і участь в політичному житті сприяли б демократії в однаковій мірі або однаковим чином» [5, р. 113]. Популярність концепції громадянського суспільства також пов'язана з ширшими дискусіями щодо розвитку та ідеї «хорошого правління» (good governance). Ця концепція виникла на початку 1990-х років у контексті обговорення ефективної політики розвитку та утвердила громадянське суспільство як ключову силу, що сприяє становленню ринкової економіки та конкурентного середовища.

Водночас громадянське суспільство відіграє важливу роль у зміцненні демократичних інститутів, активізації політичної участі громадян та забезпеченні більшої прозорості й підзвітності влади. Таким чином, воно розглядається як невід'ємний елемент сталого розвитку й ефективного управління [6].

Зростаючий інтерес до громадянського суспільства також зумовлений кризою чи реструктуризацією моделі держави загального добробуту як у західних промислово розвинених країнах, так і в постсоціалістичних державах. Відбувається перегляд і реорганізація взаємозв'язків між приватною та

публічною сферами, державою та суспільством. У цьому контексті громадянське суспільство часто розглядається як третій сектор, який пропонує альтернативні механізми забезпечення добробуту.

Привабливість третього сектора в постсоціалістичних країнах пояснюється прагненням – або принаймні задекларованим наміром – демонтувати державно-патерналістську модель соціального забезпечення. Це передбачає делегування частини функцій держави громадським організаціям та ринковим структурам.

Водночас західні країни, стикаючись із викликами глобальної конкуренції, активно скорочують державний сектор, передаючи його традиційні функції громадянському суспільству та приватному бізнесу. Криза держави добробуту також сприяла зростанню впливу неоліберальної політичної програми, яка розглядає економічний розвиток і соціальну політику крізь призму капіталістичної системи, що перебуває під впливом глобалізаційних процесів.

Зменшення впливу держави призвело до своєрідного «переосмислення» ролі громадянського суспільства, що супроводжувалося його оновленням концептуальним осмисленням. Зростаючий інтерес до громадянського суспільства, а також визначальна роль держави у цьому процесі можуть бути інтерпретовані як прояв глобальної трансформації управлінської раціональності. В умовах такої зміни держава здійснює управління не безпосередньо, а опосередковано – через механізми громадянського суспільства, яке, у свою чергу, виступає як активний суб'єкт стратегічного регулювання та одночасно як його об'єкт [7]. Цей процес розвитку є взаємозалежним і багатовимірним. З одного боку, дискурс громадянського суспільства містить емансипативний імпульс, спрямований на розширення можливостей громадян, посилення їхньої активної позиції та інтеграцію в процеси ухвалення рішень. Зростання впливу громадських організацій сприяє розширенню горизонтів громадянської участі, що, у свою чергу, сприяє реалізації концепції громадянства як активного соціального статусу.

З іншого боку, риторика громадянського суспільства слугує механізмом легітимації поступового відступу держави від її традиційних соціальних зобов'язань. Такий відхід виправдовується акцентом на індивідуальну відповідальність, а також на цінності самодопомоги та підприємницької ініціативи, що формують нові моделі соціальної взаємодії.

Водночас громадянське суспільство розглядається як стратегічний інструмент вирішення структурних проблем у країнах постсоціалістичного простору, тоді як у західних державах основний дискурс зосереджений на викликах, пов'язаних із дезінтеграцією громадських об'єднань та зменшенням рівня соціального капіталу [8].

Популярність концепції громадянського суспільства зумовлена її багатозначністю та концептуальною гнучкістю, що дозволяє використовувати цей термін як ідеологічний інструмент у різних політичних проєктах. Відсутність жорстко встановлених меж у визначенні громадянського

суспільства робить його універсальним засобом для легітимації соціальних змін і трансформаційних процесів. Дискурс громадянського суспільства слугував каталізатором для активістських рухів у різних регіонах світу, надаючи їм стратегічний концептуальний апарат для осмислення нових моделей соціального порядку та механізмів соціальної мобілізації[9].

Цей феномен суттєво вплинув на колективну діяльність, відкривши перед громадянськими ініціативами можливість інтегрувати в політичний порядок денний фундаментальні питання, пов'язані з правами людини, демократією та інституційним реформуванням. Громадянське суспільство стало платформою для переосмислення усталених суспільних відносин і вироблення нових форм взаємодії між державою та громадянами.

Різні концептуальні підходи до громадянського суспільства пропонують відмінні інтерпретації місця «публічної сфери» в його структурі. Спираючись на класифікацію британського дослідника Д. Кіна [10], можна виокремити п'ять основних моделей, що ґрунтуються на різних конфігураціях взаємодії між державою та громадянським суспільством:

Модель безпекової держави (Ж. Боден, Т. Гоббс, Б. Спіноза) – передбачає домінуючу роль держави, що забезпечує порядок і стабільність, обмежуючи автономію громадянського суспільства.

Модель конституційної держави (Дж. Локк, І. Кант) – ґрунтується на ідеї правової держави, яка регулює взаємовідносини між громадянами через систему конституційних норм і прав.

Модель обмеженої держави (Т. Пейн) – акцентує увагу на мінімальному державному втручанні та розширенні автономії громадянських ініціатив.

Модель «загальної» держави (Г. Гегель) – розглядає державу як вираз загального інтересу, в якому громадянське суспільство відіграє роль посередника між індивідуальними та колективними інтересами.

Модель самоорганізації асоціацій громадянського суспільства (А. де Токвіль, Дж. Ст. Мілль) – наголошує на самостійній ролі громадських асоціацій, які формують соціальну довіру та сприяють демократизації суспільного життя.

Таким чином, громадянське суспільство не лише є динамічним утворенням, що впливає на політичний ландшафт, але й слугує теоретичним майданчиком для аналізу складних процесів взаємодії між державою, соціальними інститутами та громадянами.

Модель держави, що забезпечує безпеку, найбільш яскраво втілена в політичній філософії Т. Гоббса, який розглядав природний стан людства як антагоністичний, що ґрунтується на постійній боротьбі індивідів між собою. Вихідним положенням його концепції є твердження, що формування тривалих соціальних об'єднань обумовлене не природною схильністю до співіснування, а спільним страхом перед насильством. Саме для подолання цього стану та забезпечення безпеки виникає новий соціальний порядок – громадянське суспільство, яке у Гоббса ототожнюється з «цивільним станом» і існує виключно під егідою державної влади.

У цій моделі суверен виступає як абсолютний представник усіх підданих, а сфера його легітимної влади практично не має меж. Гоббс підкреслював, що будь-яке рішення суверена є справедливим за визначенням, а отже, закони, видані ним, не можуть бути оскаржені. Будь-які форми колективного протесту або перегляду верховної влади, навіть якщо вони ґрунтуються на принципах природного права чи підтримуються більшістю громадян, вважаються неприпустимими.

На противагу цьому, концепція конституційної держави, сформульована Дж. Локком та І. Кантом, докорінно переглядає вихідні засади моделі Гоббса. Центральною відмінністю є їхнє критичне ставлення до ідеї природного стану як суцільної війни всіх проти всіх. Локк проводить чітке розмежування між «суспільним життям» і «державою», стверджуючи, що суспільство має власну організаційну автономію, яка спирається не лише на договірні механізми, а й на природну схильність людей до кооперації та взаємодії [11].

На думку Локка, природний стан не є хаотичним і насильницьким, оскільки більшість людей керуються природними законами, що передбачають певний рівень порядку. Відповідно, держава в його концепції не є абсолютним володарем суспільства, а лише засобом виправлення його недоліків, інструментом підтримки правопорядку. Це принципове положення підважує гоббсіанське уявлення про необмежену владу суверена та відкриває можливість для легітимації права на повстання проти тиранічного правління.

Поділ суспільства і держави, запропонований Локком, слугує додатковим аргументом на користь права громадян на зміну чи повалення уряду. Якщо у Гоббса розпад держави означає кінець соціального порядку, то в ліберальному баченні Локка та Канта суспільство має внутрішні ресурси самоорганізації й здатне існувати навіть за відсутності певної державної форми. Це підкреслює автономність громадянського суспільства як самодостатнього соціального утворення, що не залежить винятково від централізованого політичного контролю.

Концепція обмеженої держави, розроблена Томасом Пейном, відзначається глибокою вірою в автономію громадянського суспільства як фундаментального носія соціального порядку. Основний принцип цієї моделі полягає в тому, що держава повинна виконувати лише базові функції – забезпечувати правопорядок, захищати громадян від зовнішніх загроз і гарантувати дотримання основних прав та свобод. Решта суспільних відносин повинна розгортатися у просторі громадянської взаємодії, де індивідуальна ініціатива, добровільні об'єднання та ринкові механізми забезпечують стабільність і прогрес.

З точки зору громадянського суспільства, модель Пейна акцентує увагу на його самоорганізаційній природі та здатності функціонувати незалежно від державного втручання. Громадянське суспільство в цій концепції є не просто сукупністю інститутів між індивідом і державою, а справжнім рушієм демократичного розвитку. Пейн наполягав на тому, що індивіди, взаємодіючи у вільному просторі без надмірного державного контролю, здатні ефективніше

вирішувати соціальні питання через механізми громадської ініціативи, асоціативної демократії та ринкових процесів.

Відповідно до цієї логіки, держава не повинна брати на себе соціально-економічні функції, що могли б бути реалізовані на рівні громадянського суспільства, оскільки централізоване втручання обмежує ініціативу громадян і створює ризик надмірної бюрократизації. Мінімізація державної присутності у внутрішніх справах суспільства сприяє розвитку горизонтальних зв'язків між громадянами, посиленню механізмів соціального саморегулювання та економічного самозабезпечення.

Таким чином, у моделі Пейна громадянське суспільство є ключовою структурою, яка не лише компенсує обмеженість державних функцій, але й виступає гарантом демократії та інструментом стримування державної влади. Обмежена держава розглядається як засіб, що створює сприятливі умови для розгортання громадянської активності, а не як домінуюча сила, що регулює всі аспекти суспільного життя.

Концепція держави в інтерпретації Георга Гегеля є однією з найглибших та найсистемніших у політичній філософії, оскільки вона розглядає державу як вищий вираз загального інтересу, що інтегрує різноманітні суспільні елементи в єдину гармонійну систему. У межах цієї моделі громадянське суспільство займає проміжну позицію між індивідуальними інтересами та загальним благом, виступаючи не лише сферою приватної ініціативи, а й необхідним посередником між окремими особистостями та державною владою.

Громадянське суспільство в гегелівській системі є простором економічної діяльності, соціальних взаємозв'язків та професійних об'єднань, де окремі індивіди реалізують свої особисті потреби й інтереси. Водночас воно не може існувати у відриві від держави, оскільки саме держава забезпечує нормативну рамку для його функціонування, врівноважує приватні інтереси та спрямовує їх до загального блага. На відміну від класичних ліберальних моделей, що наголошують на автономності громадянського суспільства, Гегель розглядає його як частину цілісного соціально-політичного організму, де держава відіграє регулятивну та інтегративну роль.

Однією з ключових тез Гегеля є те, що громадянське суспільство саме по собі є недостатнім для забезпечення соціальної єдності, оскільки воно складається з множини егоїстичних інтересів. Без вищого регулятора – держави – воно ризикує розпастися на суперечливі групи та класові протистояння. Тому держава виступає не як механічний апарат примусу (як у Гоббса), а як вища форма морального порядку, що втілює «об'єктивний дух» і забезпечує реалізацію загального інтересу.

Громадянське суспільство в цій моделі функціонує через систему інститутів – від судових органів до корпорацій і професійних асоціацій, які посередницьким чином узгоджують приватні та загальні інтереси. Таким чином, замість протиставлення держави та громадянського суспільства Гегель пропонує їхню взаємну інтеграцію, де держава, спираючись на інститути

громадянського суспільства, формує загальну волю, а громадянське суспільство отримує можливість брати участь у цілісному соціальному устрої.

Таким чином, у моделі «загальної» держави громадянське суспільство виконує роль посередника між окремими особистостями та державою, допомагаючи узгоджувати приватні інтереси з інтересами суспільства загалом. На відміну від ліберальної концепції, що наголошує на незалежності громадянського суспільства від держави, Гегель розглядає їх як частини єдиного цілісного організму, де гармонія досягається через раціональне поєднання особистої свободи та державного порядку.

Концепція громадянського суспільства, розроблена Алексісом де Токвілем та Джоном Стюартом Міллем, ґрунтується на ідеї, що ключовим чинником стабільної демократії є розвиток добровільних асоціацій громадян. На відміну від моделей, які розглядають державу як головного регулятора суспільного життя (Гоббс, Гегель) або ж відводять їй роль «нічного сторожа» (Пейн), дана модель наголошує на здатності суспільства до самоорганізації через горизонтальні зв'язки між громадянами.

Згідно з цією концепцією, громадянське суспільство є не просто простором взаємодії між державою та індивідами, а самостійним джерелом соціальної стабільності, політичної участі та формування демократичних норм. Асоціації, клуби, професійні об'єднання, громадські організації та інші форми колективної самоорганізації виступають як механізми консолідації громадян, створюючи атмосферу довіри та солідарності.

Алексіс де Токвіль, досліджуючи американську демократію, звернув увагу на те, що громадські об'єднання відіграють критичну роль у підтримці демократичного порядку, оскільки вони не лише захищають громадян від надмірної централізації влади, але й формують навички колективної відповідальності та політичної участі. Він застерігав від небезпеки індивідуалізму, який міг призвести до соціальної ізоляції, та наголошував, що саме через громадянські асоціації індивіди вчаться співпрацювати, висловлювати спільні інтереси та впливати на владу.

Джон Стюарт Мілль розглядав громадянське суспільство як важливий простір розвитку індивідуальності та свободи, стверджуючи, що участь у добровільних об'єднаннях сприяє політичній освіченості громадян і допомагає їм захищати свої права. Він наголошував, що демократичне суспільство потребує активних, мислячих громадян, а громадські асоціації є школою демократії, де люди вчаться співпраці, дискусії та політичному самовираженню.

Роль громадянського суспільства у цій моделі можна звести до наступних основних положень.

- Самоорганізація – громадянське суспільство не потребує постійного контролю держави, оскільки воно здатне самостійно вирішувати багато соціальних проблем через громадські ініціативи.

- Формування соціальної довіри – асоціації сприяють встановленню горизонтальних зв'язків між людьми, зменшуючи рівень соціальної відчуженості та протистояння.
- Противага державі – громадянське суспільство є гарантом політичного плюралізму, оскільки воно запобігає надмірній концентрації влади, забезпечуючи механізми громадського контролю.
- Розвиток демократичної культури – завдяки участі в асоціаціях громадяни набувають навичок спільного ухвалення рішень, що сприяє зміцненню демократичних інститутів.

Таким чином, модель самоорганізації асоціацій громадянського суспільства є однією з найбільш оптимістичних щодо ролі суспільних ініціатив. Вона не заперечує важливість держави, але розглядає її лише як одну з інституцій, тоді як справжня демократія вибудовується «знизу» – через активну участь громадян у добровільних об'єднаннях, що зміцнюють соціальні зв'язки та підтримують баланс між державою та суспільством.

Дослідження взаємодії громадянського суспільства та держави демонструє складну діалектичну природу цього процесу. В умовах демократичної системи громадянська непокора може відігравати конструктивну роль, слугуючи механізмом адаптації правових та політичних інститутів до динамічних соціальних реалій. Водночас її деструктивні форми можуть підривати стабільність державного управління, що змушує владу вдаватися до адміністративних або силових методів врегулювання конфліктів. Це підтверджує, що громадянське суспільство виконує функцію своєрідного «барометра» політичної системи, сигналізуючи про необхідність правових реформ та інституційних змін.

Історичний розвиток концепції громадянського суспільства свідчить про його значну трансформацію від інструмента боротьби проти авторитарних режимів до механізму регулювання відносин між державою та суспільством у демократичних державах. Сучасні виклики, такі як криза держави загального добробуту, глобалізація та трансформація управлінських моделей, сприяли зміщенню фокусу громадянського суспільства з виключно правозахисної діяльності на забезпечення альтернативних соціально-економічних рішень та формування нових механізмів співпраці між державою, бізнесом і громадськістю.

Таким чином, ефективна взаємодія громадянського суспільства та держави можлива лише за умов взаємного визнання їхніх ролей та відповідальності. Важливим чинником стабільності є політична та правова культура як громадян, так і владних інституцій. Лише в умовах відкритої комунікації, партнерської взаємодії та спільної відповідальності можна досягти гармонійного співіснування між державою та суспільством, де акти громадянської непокори виконують конструктивну роль у процесах демократизації та правового вдосконалення.

Література:

1. Jezard, Adam. Who and what is 'civil society?' World Economic Forum. 23.04.2018. URL: <https://www.weforum.org/stories/2018/04/what-is-civil-society/>
2. Cohen, Jean L., Arato, Andrew. Civil Society and Political Theory. MIT Press. 1994. 800 p.
3. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Львів. 2002. 105 с.
4. Громадянське суспільство в 2018-му: нові виклики, нові завдання. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». 2018. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1908739084645dfc23a045a3.34043691.pdf>
5. Warren Mark E. Designing Deliberative Democracy: The BC Citizens' Assembly. Edited with Hilary Pearce. Cambridge University Press. 2008. 233 p.
6. Santiso, C. Good Governance and Aid Effectiveness: The World Bank and Conditionality. The Georgetown Public Policy Review. 2001. Num. 7, 1-22. URL: <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1811972>
7. Sending Ole Jacob, Neumann Iver B. Governance to Governmentality: Analyzing NGOs, States, and Power. International Studies Quarterly. 2006. Vol.50. Iss.3. P.651-672. URL: <https://academic.oup.com/isq/article-abstract/50/3/651/1801864>
8. Putnam, Robert D., Leonardi, Robert, Nanetti, Raffaella Y. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. 1994. 272 p.
9. Lewis D. (ed.). Exploring Civil Society Political and Cultural Contexts. Routledge. 2004. 224 p.
10. Кін Д. Громадянське суспільство: Старі образи, нове бачення: пер. з англ. Київ: «К.І.С.», «АНОД», 2000. 368 с.
11. Локк Дж. Два трактати про правління. К. Наш формат. 2020. 312 с.